

Meiden en knechten: stiefkinderen van de sociale kwestie

Peter Heyrman, afdelingshoofd Onderzoek KADOC-K.U.Leuven

Vlamingen hebben iets met dienstpersoneel. Hoewel we in hedendaagse huishoudens nog uiterst zelden meiden en knechten aantreffen, vormen ze een wezenlijk onderdeel van ons collectief geheugen. Populaire boeken over het onderwerp, zoals de vlot aan elkaar geschreven getuigenissen in Diane De Keyzers Madame est servie,⁽¹⁾ vinden gretig hun weg naar de kerstboom van onze oma's of tantes. Nostalgische televisieseries en films, veelal van Britse makelij, waarin geblaseerde butlers, naïeve kamermeiden en corpulente kokkinnen de boventoon voeren, kunnen in onze contreien steeds opnieuw op een hoog kijkcijfer rekenen. Wanneer we tijdens onze zomervakantie eens onze campings of strandhanddoek verlaten om wat cultuur te gaan opsnuiven, staan we in de kelders van grote kastelen glimlachend te kijken naar de indrukwekkende fornuizen, potten en pannen, dienstliften en alkooffes. Het leven en werk van dienstboden prikkelt onze nieuwsgierigheid. En zoals wel vaker gebeurt, kijken we zowel met afschuw als met vertedering naar dit facet van onze geschiedenis. Afschuw, omdat we ons nooit meer zouden kunnen schikken naar de leef- en werkomstandigheden van het huispersoneel in die ons vreemde jaren. Vertedering, omdat deze arbeid ook kleinburgerlijke huiselijkheid, gezinswarmte, solidariteit en regelmaat lijkt uit te stralen.

De geschiedenis van het dienstpersoneel biedt schijnbaar een overzichtelijke brok sociale geschiedenis op microniveau, een Vlaamse sociale strijd in een notendop. Die huiselijke uitbuiting van de veelal weinig geletterde kinderen van Vlaamse pachters en

Kindermeisje, Duitsland, 1907

dagloners door de Franssprekende burgerij beschouwen we als een treffende metafoor voor de culturele minderwaardigheid en de sociaal-economische achterstelling van Vlaanderen tijdens de voorbije eeuwen. We kunnen deze sociaal-historische realiteiten vaak kruiden met herinneringen, familieverhalen en (soms pittige) anekdotes. Vele Vlamingen hebben inderdaad wel ergens een (over)grootmoeder, oudtante of buurvrouw gekend, die vroeger heeft 'gediend'. Ze vertelden over de maatschappelijke verschillen en onrechtvaardigheid, het harde en lange werken, de taalbarrières, de opmerkelijke verschillen in levensstijl tussen de burgers in de stad en het Vlaamse plattelandsvolk, de vele regeltjes en harde straffen. Ze kloegen over die sociale ongelijkheid, de lage verloning, de extreme dienstbaarheid die werd vereist, en het gebrek aan privacy. Maar onderhuids waren ze veelal ook wel een beetje fier over wat ze in die huizen hadden meegemaakt, over de kennis en levenswijsheid die ze er hadden opgedaan. Soms beschouwden ze die arbeid ook als (een aanzet tot) een klim op de maatschappelijke ladder. 'Dienen' in de stad werd tot na de Tweede Wereldoorlog immers doorgaans hoger aangeslagen dan werken in fabrieken of op het veld. Het huispersoneel koesterde de droom om later met de gespaarde centjes een eigen winkeltje of zaak te openen en op die manier binnen te treden in de door Vlamingen zo begeerde middenklasse.

De geschiedschrijving over het onderwerp heeft duidelijk aangetoond dat de historische realiteit van het huispersoneel veel complexer is dan de stereotiepe projecties die we in ons collectief geheugen hebben ontwikkeld. Toch moet onderstreept worden dat bij historici de aandacht voor het fenomeen slechts vrij laat op gang is gekomen. Het huispersoneel werkte immers in de beslotenheid van de burgerlijke woningen: het was letterlijk en figuurlijk weinig zichtbaar. Historici die wat dieper wilden graven, stootten al snel op een rijkdom aan bronnen. Ongeveer gelijktijdig met de hierboven vermelde bestseller van Diane De Keyzer, realiseerde KADOC-K.U.Leuven in 1996 de tentoonstelling *Upstairs Downstairs* en een boek met dezelfde titel, in het kader van het Oost-Vlaamse Museum van de Vlaamse Sociale Strijd. Doel van deze studie was de voordien eerder onzichtbare en anonieme meiden en knechten uitdrukkelijk voor het voetlicht van de sociale geschiedenis te plaatsen. Een breed en multidisciplinair samengesteld auteursteam analyseerde doorheen een betrekkelijk lange periode (1750-1995) de zeer diverse facetten van het fenomeen: arbeidsvoorwaarden, numerieke ontwikkeling, economische betekenis, opleiding, genderaspecten, sociaal statuut, beeldvorming, taalproblematiek enzovoort. Het boek tekende een onderzoekskader uit en formuleerde tal van belangwekkende vragen voor toekomstig studiewerk.⁽²⁾

Het lijkt wel alsof het aldus aangesneden onderzoeksveld vooral ten zuiden van de taalgrens verder bewerkt werd. Valérie Piette (ULB) wijdde in 2000 een indrukwekkende totaalstudie aan het 19e-eeuwse dienstpersoneel.⁽³⁾ De Groupe Interdisciplinaire d'Etudes sur les Femmes van de ULB organiseerde in december 2001 een groots

opgezet internationaal colloquium. Onder de noemer *Bonnes pour le service: déclin, professionnalisation & émigration de la domesticité (Europe/Canada 20e siècle)* brachten de organisatoren toen in de imposante Ancienne Salle du Conseil van deze Brusselse universiteit een schare eminente historici en sociale wetenschappers samen. Een recent themanummer van *Sextant*⁽⁴⁾, het wetenschappelijk tijdschrift van de hoger vermelde onderzoeksgroep, vormt de weerslag van deze wetenschappelijke bijeenkomst. Het colloquium en de publicatie kaderen in het zogenaamde *Servant Project* (2001-2004). Suzy Pasleau, hoofd van het Laboratoire de Recherches sur les Sociétés Industrielles (Laboresi) en van het Laboratoire d'Etudes et de Recherches sur l'Information et la Documentation (Leridoc)⁽⁵⁾ van de Universiteit van Luik is er de coördinator van. Dit door de Europese Unie betoelaagde samenwerkingsverband is gegroeid uit een eerder colloquium over het thema te Praag in september 1996.⁽⁶⁾ Pasleau en haar medewerkers koesteren hoge ambities. Het *Servants Project* stelt zich immers niet tevreden met een (zoveelste) studie van de gezinsstructuren in Europa of van de daar vigerende pedagogische en familiale modellen, maar wil onmiddellijk nagaan welke impact het sociaal fenomeen van de dienstarbeid heeft gehad op de brede sociaal-economische en demografische ontwikkelingen in Europa tijdens de voorbije vijf eeuwen. Dat het dienstpersoneel, in de Europese ruimte en op de lange termijn aanhoudend 10 à 25 procent van de actieve bevolking, een belangrijke sociaal-historische parameter is geweest, wordt inderdaad nog te weinig onderkend. Dat is trouwens ook het geval voor diverse andere socio-economische actoren die doorgaans tot de tertiaire sector worden gerekend. Sociale historici die tot voor enkele decennia veelal een eerder dichotomische visie op de maatschappelijke verhoudingen huldigden, zagen het dienstpersoneel over het hoofd of miskenden zijn eigen-aardige sociale positionering. De dienstboden deelden het lot van enkele andere stiefkinderen van de sociale kwestie, zoals de kleinhandelaars en ambachtslui en de beoefenaars van vrije beroepen.

De bijdragen in het hier besproken nummer van *Sextant* maken duidelijk hoezeer het geschiedkundig onderzoek naar het huispersoneel (vaak verrassende) aanknopingspunten biedt met tal van andere historische subdisciplines. De 'histoire de la domesticité' situeert zich inderdaad op het kruispunt van de historische demografie, de brede sociaal-economische historiografie, de geschiedenis van gezin en onderwijs, de stadsgechiedenis, de mentaliteitsgeschiedenis en zelfs de historische antropologie. Antoinette Fauve-Chamoux, lector aan de Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales in Parijs, schetst terzake in haar inleidende bijdrage een breed, internationaal historiografisch panorama, beslist een aanrader voor wie snel wegwijs wil raken in de groeiende literatuur over het onderwerp. Vanzelfsprekend kunnen er opmerkelijke verschillen worden vastgesteld in de kenmerken en evolutie van de dienstarbeid in de diverse (Europese) landen. Die divergenties zijn veelal te correleren met factoren als industrieel-commerciële ontwikkeling, eigendomsstructuur, erfrecht, nuptiale modellen, gezinsgrootte enzovoort. Er kunnen daarom ook grote interregionale verschillen worden vastgesteld

in de timing van de reeds herhaaldelijk gesignaleerde 'dubbele democratisering' van deze arbeid. Vanaf het midden van de 19e eeuw deden, naast de adel, ook burgerlijke en zelfs kleinburgerlijke gezinnen een beroep op dienstboden. Het rekruteringssterrein van deze meiden en knechten werd stelselmatig verbreed en verdiept. Ook in de kwantitatieve terugval van dit soort werk na de Eerste Wereldoorlog kunnen er tussen de Europese landen en gewesten grote verschillen worden vastgesteld.

Maar er zijn ook opmerkelijke overeenkomsten. Zo lijkt het een algemeen geldend patroon dat het merendeel van het dienstpersoneel afkomstig was uit achtergebleven rurale streken. Fauve-Chamoux toont aan hoe het fenomeen daarom een aanknopingspunt biedt voor onderzoek naar de (socio-economische, politieke, culturele,...) verhoudingen tussen stad en platteland, een maatschappelijke breuklijn die inderdaad nog veel te weinig werd bestudeerd. Dat er enkele dochters werden uitgezonden om te 'gaan dienen' was voor vele landelijke gezinnen immers dikwijls een weloverwogen onderdeel van hun overlevingsstrategie. Zoals reeds hoger aangehaald, werd werken als dienstbode ook beschouwd als (de aanzet tot) een stap op de maatschappelijke ladder. Verder studiewerk kan daarom belangrijke inzichten aandragen inzake de bepalende mechanismen van de gezinseconomie en de vaak complexe processen van intragenerationele sociale mobiliteit tijdens de 19e en 20e eeuw.⁽⁷⁾

Omdat naar de dienstarbeid in de lange 19e eeuw al relatief wat onderzoek is verricht, werd tijdens het colloquium en in de daaruit resulterende publicatie vooral aandacht geschonken aan de evoluties in het interbellum en in de naoorlogse periode. Dat de situatie van het dienstpersoneel in de tussenoerlogse periode belangrijke verschilpunten vertoonde met deze in de voorgaande decennia, wordt onmiddellijk duidelijk in een indringende statistische analyse van Eliane Gubin. De terugval van het aantal meiden en knechten, reeds merkbaar voor 1914, kwam na de Eerste Wereldoorlog in een stroomversnelling en werd slechts schuchter omgebogen tijdens de crisisjaren 1930. Bij het dienstpersoneel nam het contingent niet-inwonend huispersoneel en het aantal vreemdelingen duidelijk toe. Vrouwen ('dienen' werd in toenemende mate een vrouwelijk gebeuren) leken almaar minder geneigd om voor dit archaisch beroep te kiezen. Ter verklaring worden verbanden gelegd met de hoge nuptialiteit na de Wapenstilstand, het toenemend aantal tewerkstellingsmogelijkheden voor vrouwen in de jaren 1920, het door diverse maatschappelijke groepen gepropageerde ideaalbeeld van de vrouw aan de haard, de instroom van goedkope migrantenarbeid in de tweede helft van de jaren 1930 enzovoort. Gubin wijst ook terecht op het modernistisch ideaalbeeld van gezinsleven en huiselijke arbeid dat tijdens de jaren 1920 opgeld maakte. Nieuwe apparaten (stofzuigers, wasmachines, kookfornuizen e.d.) leken de meiden overbodig te maken. Moderne gezinnen koesterden hun intimiteit en privacy en wensten geen pottenkijkers.

In de burgerij was ondertussen sinds de eeuwwisseling een aanhoudende klaagzang te horen over hoe moeilijk het wel was om nog deftig, kundig en betrouwbaar huispersoneel te vinden. Sociale wetenschappers, geneesheren, juristen, pedagogen, moralisten, feministen en zelfs architecten hebben eindeloos over deze 'dienstbodenkwestie' geredekaveld. Ze kwam zelfs ruim aan bod op het politieke forum. Men pleitte voor een verbetering van de huishoudopleiding, een betere regulering en controle van de plaatsingsbureaus, een groter verantwoordelijkheidsgevoel bij de patroons en pas gaandeweg voor betere werk- en levensvoorwaarden en meer sociale bescherming. Het hele debat vertoont opmerkelijke overeenkomsten met de discussies over het leerwezen in de (kunst)ambachten. Ook dit was een 'sociaal waardevolle' professionele/educatieve categorie die door de moderniteit leek te worden weggevaagd en die men daarom aan conservatieve zijde ten allen prijze wilde handhaven en revitaliseren.⁽⁸⁾

Het hele dienstbodenvraagstuk vond ook zijn weerslag in de contemporaine literatuur. De jonge cultuurhistorica Cécile Vanderpelen beschrijft in haar bijdrage de beeldvorming in verband met meiden en knechten in de Franstalige katholieke literatuur van de tussenoorlogse periode. De ideaaltypische 'bonne servante flamande' komt er voor het voetlicht als een uiterst serviele, ijverige, vrome, soms ietwat naïeve maar steeds goedgehartige meid, een ankerpunt voor het gezinsleven. Vanderpelen verbindt deze stereotiepe afbeelding met de pertinente manier waarop binnen de Franstalige burgerij de traditionele gezinswaarden en -harmonie werd gecultiveerd, met haar holistisch wereldbeeld, haar streven naar authenticiteit en zelfs met haar droom om de groeiende linguïstische en regionale tegenstellingen in de Belgische samenleving te overbruggen: "*Pendant longtemps, les servantes flamandes n'ont-elles pas été les représentantes par excellence de la Flandre dans les régions francophones du pays?*"

Diezelfde burgerij verzette zich echter met hand en tand tegen de syndicalisering van het huispersoneel. Enkele belangrijke inspanningen van socialistische zijde ten spijt, was het bovenal de christelijke sociale vrouwenbeweging (bv. Maria Baers) die daarvan werk zou maken. Het huispersoneel was ruimtelijk verspreid, bleef vaak verborgen voor de buitenwereld en had ook bitter weinig vrije tijd. De organisatie ervan vergde veel inspanningen. Via studiekringen, vormingsinitiatieven, dienstverlenende secretariaten enzovoort kon moeizaam een syndicale omkadering op poten worden gezet. In de werking van de katholieke arbeidersjeugd (VKA/JOCF) waren de dienstboden een prominente doelgroep. Valérie Piette onderstreept in haar bijdrage volgens mij ietwat te exclusief de educatieve en moraliserende doelstellingen van deze organisaties en gaat zo voorbij aan de (inderdaad niet ideaaltypische) emancipatorische en syndicale functies die binnen de katholieke vrouwenbeweging werden waargemaakt.⁽⁹⁾

De totstandkoming van een volwaardig sociaal statuut voor het dienstpersoneel liet in België zeer lang op zich wachten. Tussen het eerste voorstel van Max Hallet terzake

(1923) en de goedkeuring van de wet-Posson op de arbeidsovereenkomst voor huispersoneel in 1970 lag inderdaad bijna een halve eeuw! Er werd eindeloos getwist of het werk van dienstboden inderdaad als echte arbeid kon worden bestempeld en dus betrokken moest worden bij de schuchtere en stapsgewijze regulering van de arbeidsmarkt. Partijpolitieke beslommeringen en de geringe syndicale slagkracht van het dienstpersoneel kunnen hier als verklaringen worden aangereikt. Maar misschien had de blindheid van de Belgische beleidsmakers ook wel meer prozaïsche redenen: ze waren in deze sociale kwestie immers doorgaans allemaal werkgever.

Het is een grote verdienste van het themanummer van *Sextant* dat de behandelde sociale thematiek uitdrukkelijk wordt gekoppeld aan de genderhistory en aan de migratiegeschiedenis, niet toevallig disciplines die in de onderzoekstraditie van het Departement Geschiedenis van de ULB een prominente plaats innemen. De bijdragen van Anne Morelli en van Germaine Goetzinger leren hoe de Belgische burgerij, door het groeiend gebrek aan goedkope en dociele Vlaamse meiden en knechten, snel andere contingents begon aan te spreken. Eerst bracht men 'brave' Luxemburgse meisjes naar Brussel, in de jaren 1930 werden berooide vrouwelijke immigranten uit Italië, Duitsland en Polen gerekruteerd. Vanaf de jaren 1950 waren er vrouwen en dochters van Spaanse, Portugese en Griekse immigranten 'beschikbaar'. En sinds de jaren 1960 kon huispersoneel worden gerekruteerd uit de groeiende groep Marokkaanse, Turkse, Congolese, Filipijnse...en opnieuw Poolse werkkrachten. De internationale benadering geeft deze bundel duidelijk een belangrijke meerwaarde. De analyse van de Geneefse hoogleraar Anne-Lease Head-König leert bijvoorbeeld hoe het 'dienstbodendebat' ook in Zwitserland werd gevoerd, en dit vaak met dezelfde argumenten als in België. Het artikel van Raffaëlla Sarti biedt een diepgaande studie van deze socio-professionele categorie in fascistisch Italië. Denyse Baillargeon, hoogleraar aan de universiteit van Montreal, brengt het verhaal van de Canadese 'aides maternelles' (1928-1940). Deze kinderverzorgsters werden ingeschakeld in de huisgezinnen teneinde de hoge kindersterfte terug te dringen, maar werden er veelal misbruikt als goedkope huishoudhulpjes.

Ten slotte moet worden onderstreept dat de analyse van de problematiek hier expliciet wordt doorgetrokken tot op vandaag. Het is immers duidelijk dat er heel wat rake parallellen zijn tussen de situatie van bijvoorbeeld het Vlaamse dienstpersoneel in Brussel tussen de twee wereldoorlogen en de (vaak illegale) 'huiselijke exploitatie' waarvan vandaag andere kwetsbare groepen het slachtoffer zijn: Oost-Europese, Afrikaanse en Aziatische immigranten, vluchtelingen enzovoort. Suzy Pasleau en Isabelle Schopp van de Luikse universiteit schetsen een indringend beeld van die 'esclaves modernes'. Annie Dussuet, socioloog aan de universiteit van Nantes, schetst de ontwikkeling van de georganiseerde thuiszorg in Frankrijk tijdens de afgelopen decennia. Haar vakgenote aan de universiteit van Metz, Liane Mozère, brengt verslag van de

gesprekken die zij had met Filippijnse dienstboden, door haar getypeerd als "*les Mercédèz-Benz des domestiques*". Sarah Lecomte vertelt over de complexiteit en de gelaagdheid die ook vandaag in de relaties tussen meesteressen en meiden bespeurd worden, welke gevoelens van diepe solidariteit daarbij soms een rol spelen en hoe moeilijk het daarom is om voor deze zeer informele arbeidsrelaties een adequaat beschermend wetgevend kader te ontwikkelen.

Deze publicatie is beslist een sterk werkstuk: grondige analyses met sterke conclusies en diverse toegangspoorten naar verder onderzoek. De bibliografie achterin nodigt daar zeker toe uit. De lezer vindt er diverse referenties naar studies die uitdrukkelijk aandacht besteden aan het leven en werk van de dienstboden zelf. Het zijn thema's die in de hier besproken publicatie minder worden belicht: het dagelijks leven van de betrokkenen, hun dagindeling en takenpakket, hun verloning, de vaak complexe hiërarchie en verhoudingen tussen het huispersoneel onderling, rituele handelingen en patronen, hun maatschappijbeeld, hun visie op arbeid en gezin. Dit is in zekere mate te begrijpen. Het bronnenmateriaal daartoe is erg schaars waardoor het casuele niveau slechts moeizaam overstegen wordt. Met uitzondering van de bijdragen over het reeds aangehaalde dienstbodenvraagstuk, worden de hier behandelde sociale realiteiten ook nauwelijks geanalyseerd vanuit het gezichtspunt van de werkgevers, de (klein)burgers bij wie de dienstboden werkzaam waren.

Over de microkosmos van het burgerlijk huisgezin werd in België inderdaad nog nauwelijks grondig historisch studiewerk verricht. Een recent boek van de Leidse historicus Thimo De Nijs, waarin het familieleven van de 19e-eeuwse Rotterdamse burgerij wordt geanalyseerd, toont aan wat een rijkdom aan inzichten er langs deze weg kan worden verworven. Opnieuw wordt duidelijk hoezeer de burgerij behept was met een ideaaltypische constructie van wat een goede meid hoorde te zijn, en welke inspanningen er werden geleverd om de beschikbare kandidaten naar dit droombeeld te kneden. In tegenstelling tot die bijbelse 'bezige Martha', werd de beschikbare lichte dienstboden afgeschilderd als lui, wanordelijk, verkwistend, dom, ongehoorzaam, onhygiënisch en uitdagend. Verhalen over diefstallen door dienstboden en eventueel fysiek geweld (bv. tegen de kinderen van hun meesters) werden in de burgerlijke pers en salons ijverig doorverteld en opgeblazen. Huispersoneel was vanzelfsprekend een statussymbool. Maar De Nijs maakt duidelijk dat de meeste burgervrouwen de dienstboden beschouwden als een noodzakelijk kwaad. Burgervrouwen koesterden immers de intimiteit van hun gezin. Ze vreesden ook de seksuele aantrekkingskracht die uitging van jonge kindermeisjes en kamermeiden. Maar ze beseften ook dat zij, volgens de vigerende sociale normen, niet alleen konden instaan voor het onderhoud van hun (riante) huishouden. Over de wijze waarop correct met dienstpersoneel moest worden omgegaan, werden in de voorbije eeuwen hele bibliotheken volgeschreven. Iedere burger kreeg de kans om de door hem gekoesterde principes van ethisch ondernemer-

schap effectief in de praktijk om te zetten. Hoewel er voorbeelden kunnen worden aangehaald van oprechte solidariteit en zelfs vriendschap, en van dienstboden die eerlijk werden beloofd voor hun vaak buitenmaatse inspanningen en loyaleit, was de uitkomst van die praktijkoefeningen vaak louter paternalisme.

ELIANE GUBIN et VALERIE PIETTE, Domesticité. Textes rassemblés et édités .

In: Sextant: Revue bisannuelle publiée par le groupe interdisciplinaire d'Études sur les Femmes, 15-16 (2001), 371 p.

THIMO DE NIJS, In veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij 1815-1890, Nijmegen, 2001, 414 p.

- (1) D. DE KEYZER, *Madame est servie: leven in dienst van adel en burgerij 1900-1995*, Leuven: Van Haelewyck, 1995, 375 p.
- (2) J. DE MAEYER en L. VAN ROMPAEY m.m.v. I. Gesquiere, *Upstairs Downstairs. Dienstpersoneel in Vlaanderen 1750-1995*. Bijdragen van het Museum van de Vlaamse Sociale Strijd 13, Leuven-Gent, 1996, 248 p.
- (3) V. PIETTE, *Domestiques et servantes. Des vies sous condition. Essai sur le travail domestique en Belgique au XIXe siècle*. Brussel: Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres, 2000. Rond het interbellum: V. PIETTE et E. GUBIN, *Travail ou non-travail? Essai sur le travail ménager dans l'entre-deux-guerres*. In: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 79, 2001, pp. 645-678.
- (4) *Domesticité*, textes rassemblés et édités par E. GUBIN et V. PIETTE. In: *Sextant: Revue bisannuelle publiée par le groupe interdisciplinaire d'Études sur les Femmes*, 15-16 (2001), 371 p.
- (5) Leridoc is (sinds 1994) de opvolger van het gereputeerde Laboratoire d'Informatique Documentaire et d'Histoire Quantitative van de Luikse universiteit.
- (6) A. FAUVE-CHAMOUX et L. FIALOVA (eds.), *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe-XXe siècles*, Praag: Česká Demografická Sociologická Ústav av CR (Acta Demographica XIII), 1997.
- (7) Zie hiertoe bv. het levensloponderzoek van Hilde Bras aan de Universiteit van Utrecht. H. BRAS, *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen, 1850-1950*, Amsterdam, 2002, 258 p.
- (8) Zie o.m. S. STEFFENS, *Le nom de l'apprenti: une analyse du vocabulaire socio-professionnel*. In: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 79(2001), pp. 591-617.
- (9) I. GESQUIÈRE en L. VAN ROMPAEY, *Groeiende aandacht voor het dienstpersoneel (1923-1948) en Naar een statuut voor het dienstpersoneel (1948-1970)*. In: J. DE MAEYER en L. VAN ROMPAEY m.m.v. I. GESQUIÈRE, *Upstairs Downstairs. Dienstpersoneel in Vlaanderen 1750-1995*. Bijdragen van het Museum van de Vlaamse Sociale Strijd 13, Leuven-Gent, 1996, pp. 65-90; R. CHRISTENS, *Verkend verleden. Een kritisch overzicht van de vrouwengeschiedenis 19de-20ste eeuw in België*. In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 27(1997), pp. 3-37.